

e-ISSN: 2148-0494

dergıabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2018, Cilt:6, Sayı:11, 6:34-57

Gönderim Tarihi: 10.05.2018

Kabul Tarihi: 21.06.2018

BİR RÂVÎ OLARAK MA'BED EL-CÜHENÎ, HAYATI, HOCALARI, TALEBELERİ VE GÜVENİLİRLİĞİ

Macit DEMİRER*

Öz

İlk muhalif düşünce sahiplerinden kabul edilen Ma'bed el-Cühenî, özellikle kaderi inkâr fikri ile tanınan birisidir. O, hicrî ilk asırda yaşamış ve birçok sahâbî ile görüşme imkânı elde etmiştir. Yaşadığı dönemde devletin bazı yöneticileri ile de yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Yaşadığı zaman diliminde birçok sahâbenin daha hayatta olması ve onlarla birlikte bir hayat sürmesi onun hadisçi bir kimliğinin olmasını da bir bakıma zorunlu kılmaktadır. Kaynaklar onu genellikle muhalif düşünceleri sebebiyle ön plana çıkarmış olsa da onun hadis ilmi açısından güvenilir olup olmadığı, rivayetlerinin bulunup bulunmadığı, kimlerden rivayet ettiği ve kimlerin ondan rivayette bulunduğu izaha muhtaçtır. Bu çalışma onun bu yönlerini ortaya koymak için hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ma'bed el-Cühenî, kader, hadis, ehl-i bid'at, rivâyet.

MABAD AL-DJUHANI, HIS LIFE, TEACHERS, STUDENTS AND HIS RELIABILITY AS A REPORTER

Abstract

Ma'bad al-Djuhani, accepted as one of the early opponent thinkers, is famous with his ideas about fate. Since he lived in the first era of hijri and had the opportunity to access to the companions of Prophet Muhammad necessitate his traditionist identity in some way. Even if resources mostly feature him because of his opponent thoughts, we suppose that an explanation is also needed about whether he is trustworthy or not in sense of hadith science, whether there are his narratives or not, if so who are the companions this narrations are taken from and who are the people narrated from him. This article approaches these sides of him.

Keywords: Ma'bad al-Djuhani, fate, hadith, ahl al-bida', riwâya.

Giriş

Hiz. Osman'ın vefatı ile başlayan ihtilaflar Müslümanlar arasında ciddi mücadelelerin başlamasına sebep olmuştur. Cemel Vakası, Sıffîn savaşı ve peşi sıra gelen Hakem olayı bölünmelere ve çeşitli grupların ortaya çıkmasına yol açmıştır. O tarihten bugüne kadar farklı düşüncede olan gruplar arası mücadele hiç bitmemiş ve bitecek gibi de gözükmemektedir.

Hiz. Hasan'ın h. 41 senesinde hilafeti Hiz. Muâviye'ye bırakmasıyla artık resmen Emevî iktidarı başlamış oldu. Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, macitdemirer@ibu.edu.tr

de saltanat sürecinin başlamasına sebep olmuştur. Nispeten sakin bir iktidar dönemi geçiren Muâviye'den sonra oğlu Yezîd iktidara gelmiş ve onun yönetime gelişinden sonra Müslümanlar arasında ciddi ve üzücü bir takım olaylar vuku bulmuştur. Kerbelâ, Harre vakıası ve Kâbe'nin mancınıklarla dövülmesi bu üzücü hadiselerin başında gelmektedir.

Emevîler, itikadî bir konu olan kader meselesini siyasi alana taşımaya ve yaptıkları kötülükleri Allah'ın kaderi ile ört bas etmeye çalışmışlardır.¹ Bu durum toplum tarafından çeşitli tepkilerle karşılanmıştır. Bu fikre karşı çıkanlardan birisi de Mab'ed el-Cühenî olmuştur.

Ma'bed el-Cühenî, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidin döneminde üzerinde herhangi bir ciddi tartışma yaşanmayan kader meselesini, Emevîler'in kadere dair düşüncelerine bir tepki olarak gündeme getirmiş ve böylece kaderiyye denilen mezhebin ilk mümessillerinden olmuştur. Böylece o hem yaşadığı dönemde hem de sonraki zaman diliminde gündemden hiç düşmeyen bir isim olmuştur. Yalnız o hep muhalif düşünceleri, özellikle de kader fikri sebebiyle tartışılmış fakat hadis ilmi açısından hemen hemen hiç ele alınıp incelenmemiştir. Oysa onun hadis ilmi açısından da incelenmesi gereklidir. Çünkü hicrî ilk asırda yaşamış, birçok sahâbî ile karşılaşma fırsatını elde etmiş ve az da olsa bazı rivayetleri temel hadis eserlerinde yer almıştır. Bu bağlamda ehl-i bid'attan sayılan ve bugüne kadar hakkında olumlu olumsuz birçok değerlendirme yapılmış olan Ma'bed'in cerh ve tadîl ilmi açısından değerlendirilmesinin, kimlerden hangi yollarla rivayette bulunduğu ve ondan rivayette bulunanların kimler olduğunun belirlenmesi önem arz etmektedir. İşte tüm bunlar, Ma'bed el-Cühenî'nin hadis ilmi açısından ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Çalışma dört ana başlık altında yapılmıştır. İlk bölümde Ma'bed el-Cühenî'nin hayatı ve özellikle de kader fikrinin çıkış tarihi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde onun güvenilir olup olmadığı, üçüncü bölümde kimlerden rivayette bulunduğu ve son bölümde de ondan rivayette bulunan râviler üzerinde durulmuştur.

1. Ma'bed el-Cühenî'nin Hayatı

Tâbiünden olan Ma'bed el-Cühenî'nin hayatı hakkında maalesef fazla bir bilgiye sahip değiliz. Onun hayatına dair kaynaklarda yer alan bilgiler genellikle aynı şeylerin tekrarı niteliğindedir. Burada onunla ilgili temel bilgiler, özellikle de hadis ilmını ilgilendiren hususlar üzerinde durulacak ama ayrıntılara yer verilmeyecektir.

1.1. Doğumu ve Nesebi

Ma'bed el-Cühenî'nin nerede ve kaç yılında doğduğu tam olarak bilinmemektedir. Hicrî 20 (641) yılında Medine, Basra veya Kûfe'de doğmuş

¹ Lütfü Cengiz, "Emevîler Döneminde Kader Problemi", *Marife Dergisi*, 1/2, 108.

olabileceği ileri sürülmüştür.² Josef Van Ess ise hicrî 20 yılında veya daha erken bir dönemde Kûfe'de doğmuş olabileceğini söylemiştir.³ Nerede doğduğu ve hayatını nerede geçirdiği tam olarak tespit edilemediğinden olsa gerek, bazıları onu Medineli,⁴ bazıları da Basralı olarak kabul etmişlerdir. Ali Sâmî en-Neşşâr onun Medine'de doğduğunu ve hayatının çoğunu orada geçirdiğini iddia ederken, çoğunluk onun Basralı olduğu kanaatindedir.⁵ Basra'dan önce Medine'de bir müddet hayat sürmüş olması, muhtemelen onun Medineli sayılmasına sebep olmuştur.⁶

Ma'bed'in nesebi konusunda da ihtilaf edilmiştir. Babasının adının Abdullah, Abdurrahman,⁷ Ubeydullah⁸ ve Halid olduğuna dair görüşler vardır. Babasında olduğu gibi dedesinin ismi konusunda da bir ittifak bulunmamaktadır. Bazı kaynaklar Uveym,⁹ bazıları Ukeym,¹⁰ bazıları Uveymir,¹¹ bazıları da Uleym¹² olarak zikretmiştir. Buhârî (ö. 256/870), Ma'bed b. Abdullah b. Uveymir el-Basrî'yi,¹³ İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Ma'bed b. Abdullah b. Uveym'i,¹⁴ İbn Hazm (ö. 456/1063) da Ma'bed b. Abdullah b. Ukeym'i,¹⁵ onun tam ismi olarak zikretmişlerdir. Mizzî (ö. 742/1341), Ma'bed el-Cühenî el-Basrî dedikten sonra Ma'bed b. Abdullah b. Ukeym ile Ma'bed b. Abdullah b. Uveymir diyenlerin olduğuna işaret etmekle yetinmiştir.¹⁶ Zehebî (ö. 748/1347) ise farklı görüşleri zikretmekle birlikte ona göre onun tam adı şu şekildedir; Ma'bed b. Ubeydullah b. Uveymir.¹⁷

² Mustafa Öz, "Ma'bed el-Cühenî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, 281.

³ Josef Van Ess, "Ma'bad b. Abdallah b. Ukaym al-Djuhani", *The Encyclopaedia of Islam*, 5, 935-936.

⁴ Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1416/1996, I, 317.

⁵ Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrût: Daru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952, VIII, 280; Ebû'l-Kâsım, Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk* (nşr. Amr b. Garame el-Amrî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2001, LIX, 314; Ebû'l-Haccâc, Yusuf b. Zekî Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980, XXVIII, 244; Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (nşr. Beşşâr Avvâd), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003, II, 1006; Ebû Abdillâh Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbü'l-kemâl* (nşr. Ebû Abdurrahman Adil b. Hüseyin-Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim) Kahire: el-Fârûkî'l-Hadîse, 1422/2001, XI, 282; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Hindistan, Matbaatü Dâirati'l-Meârif, I, 225.

⁶ Abdulnasır Süt, "İslâm Düşüncesinde İlk Muhalif: Ma'bed el-Cühenî", *Kelam Araştırmaları*, 8:2 (2010), 169.

⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 315.

⁸ Zehebî, *Târîh*, II, 1006.

⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 280.

¹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244.

¹¹ Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat* (nşr. Mahmud İbrahim Zâyid), Haleb: Dâru'l-Vahy, 1397/1977, I, 204; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, Haydarabad: Dairatü'l-Mearifi'l-Osmaniyye, ts., VII, 399; Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244.

¹² Ebû'l-Fidâ, İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali Şîrî), Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1408/1988, IX, 42.

¹³ Buhârî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. İsa *et-Târîhu'l-evsat*, I, 204.

¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 280.

¹⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Cemheratü ensâbi'l-Arab* Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, s. 445.

¹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244.

¹⁷ Zehebî, *Târîh*, II, 1006.

Ma'bed b. Halid denilmesine gelince; ortada böyle bir iddia vardır. Fakat bu pek kabul görmemiştir. İbn Ebî Hâtim, böyle bir nisbenin doğru olmadığını belirtmiş,¹⁸ sonrakilere de genelde bu bilgiden hareketle böyle bir nisbeyi ya reddetmişler ya da çok zayıf bir görüş olarak zikretmişlerdir. Bu bilgiler ışığında; onun tam ismi hakkında çok farklı şeyler söylenmiş olduğu ama Ma'bed b. Abdullah ismi hususunda genel bir kanaatin olduğu söylenebilir.

1.2. Kader Görüşü

Ma'bed el-Cühenî'nin kaderi inkâr fikrini ortaya atan ilk kişi olduğuna dair genel bir kanaat vardır. Yalnız kaynaklara göre o bu fikri kendiliğinden ortaya atmamış, Hristiyan iken Müslüman olup sonra tekrar Hristiyanlığa geri dönen Susen isimli birisinden almış, ondan da Gaylân ed-Dımeşkî alarak başkalarına aktarmıştır.¹⁹ Temel hadis kitaplarında onun Basra'da kaderi inkâr eden birisi olduğu bilgisi de geçmektedir.²⁰ Fakat onun bu fikri ilk ortaya atan veya Basra'da ilk defa dillendiren kişi olduğu hususu yine de tartışmalı bir konudur.²¹ Onun kaderi tamamen inkâr edip etmediği hususu da ayrıca tartışmaya açık bir konudur. Çünkü bazı kaynaklarda Ma'bed'in bunu inkâr ettiğini, bu hususta kendisine iftira atıldığını söylediğine dair bilgiler bulunmaktadır.²² Onun iktidarda bulunan Emevîler'in kader fikrine karşı çıkması neticesinde bu davranışının kaderi inkâr olarak algılanma ihtimali de bulunmaktadır.

1.2.1. Kader Fikrinin Çıkış Tarihi

Ma'bed el-Cühenî'nin kader fikrini ne zaman ortaya attığını kesin olarak tespit etmek aslında pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü kaynaklarda buna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız bu hususta bir takım tahminlerde bulunmaya engel bir durum da yoktur. Eldeki mevcut bilgiler ışığında bu fikrin ortaya çıkış tarihi ile ilgili bazı tahminler yapılabilir.

Kaynaklarımızda Ma'bed'in kader fikrine karşı çıkan sahâbeden söz edilmektedir. Bu isimler genelde şunlardan oluşmaktadır: Ebû Hureyre (ö. 58/678), Ukbe b. Amir el-Cühenî (ö. 58/678), Abdullah b. Abbas (ö. 68/688), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Abdullah b. Evfa (ö. 86/705) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/712). Şayet bu liste gerçeği yansıtıyorsa, buna göre Ma'bed'in kader fikrini h. 58 yılından önce ortaya atmış olması gerekir. Zira listede bu tarihte vefat eden iki sahâbî bulunmaktadır: Ebû Hureyre ve Ukbe b. Âmir el-Cühenî. O tarihler Muâviye'nin iktidarda olduğu tarihlerdir. Bu durumda Emevîler'in kader düşüncesini ortaya atan Muâviye olmalıdır. Aslında bu düşüncenin temelini Muâviye'nin attığına dair bir

¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 280.

¹⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, XLVIII, 192.

²⁰ Müslim, "İman", 1; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizi, "İman", 4.

²¹ Öz, "Mab'ed el-Cühenî", 281-282.

²² Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr* (nşr. Abdulmu'tî Emîn Kalacî), Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984, IV, 127.

takım iddialar da yok değildir.²³ Yalnız o görüşün toplum içerisinde infiale ve karşı fikirlerin zuhuruna sebep olduğuna dair elimizde hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Üstelik birçok sahâbenin hayatta olmasına rağmen böyle yanlış bir düşünceye herhangi bir tepki vermemeleri de oldukça gariptir. Ayrıca Ma'bed'in de o dönemde Muâviye'ye karşı çıktığı ve ona tepki verdiği bilinmemektedir. Bırakın tepki vermeyi eldeki mevcut bilgiler Ma'bed'in Muâviye'nin yanında olduğunu gösterir niteliktedir. Bunun en önemli kanıtı onun Muâviye'den rivayetlerinin olmasıdır. Üstelik onun en çok rivayette bulunduğu sahâbî Muâviye'dir. O sadece Muâviye'nin Allah Resulünden naklettiği rivayetleri değil aynı zaman da bizzat ona ait olan yani mevkuf niteliğindeki haberleri de nakletmiştir. Bu durum bir bakıma o tarihlerde her ikisi arasında herhangi bir problemin olmadığını göstermektedir.

Kaldı ki Muâviye dönemi sükûnetin hâkim olduğu bir dönemdir. Böylesi bir ortamdan ziyade, Emevîlerin kaderle ilgili düşüncelerinin etkilerinin görüldüğü bir zaman diliminde, yani daha ileri tarihlerde, Ma'bed'in buna karşı çıkarak "kader yoktur, işler anlaktır" demesi daha makul görülmektedir. Bu tarihin, İslam dünyasında Kerbela Hadisesi, Harre Vakası ve Kâbe'nin taşlanması gibi bir takım tatsız olayların yaşanmasından sonra olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki; bunun Abdullah b. Ömer'in vefat tarihi olan h. 73'den önce olduğu kesindir. Çünkü elimizde Abdullah b. Ömer'in Ma'bed ve onun gibilere karşı sert bir tepki verdiğine dair bir delil mevcuttur. Müslim'de de geçen bir hadiste Abdullah b. Ömer, kendisine kaderi inkâr edenlerin türediğini haber veren Yahya b. Ya'mer'e (ö. 89/708) ve onun arkadaşına şöyle demiştir: "Onlarla karşılaştığında söyle onlara, ben onlardan onlar da benden beridirler. Abdullah b. Ömer'in yemin ettiği Allah'a and olsun ki, onlardan birisinin Uhud Dağı kadar altını olup onu infak etse, Allah onun infakını, kadere iman edene kadar kabul etmez."²⁴ Bu konuda Abdullah b. Abbas'tan da gelen bir rivayet vardır. Şayet kaderi inkâr edenlere karşı onun verdiği tepkiyi esas alacak olursak az önce tahmini olarak belirlediğimiz tarihi daha öne, yani Abdullah b. Abbas'ın vefat tarihi olan hicrî 68'den önceki bir tarihe, çekmemiz gerekecektir. Ukaylî'nin (ö. 322/934) nakline göre olay şöyle gelişir: mescitte Ma'bed el-Cühenî ile karşılaşan Ebü'z-Zübeyr ve Tavûs ona kaderle ilgili düşüncesinin yanlış olduğunu sert bir dille ifade ederler. Ma'bed el-Cühenî ise bunun kendisi adına söylenmiş bir yalan olduğunu söyler. Sabahleyin Abdullah b. Abbas'ın yanına giderler. O ise kaderi inkâr edenlere karşı daha sert bir tepki verir ve onlardan birisinin kendisine gösterilmesi halinde boynunu kendi elleriyle koparacağını söyler.²⁵ Onun bu kadar sert davranmasının sebebi, böyle bir fikrin ileride İslam düşünce yapısında derin yaralar açabileceği endişesi olsa gerektir. Yoksa onun burada öldürmek ile kastı hakikaten öldürme olamaz. Çünkü İslam'da

²³ Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefi*, I, 231-232; Cengiz, "Emevîler Döneminde Kader Problemi", 123.

²⁴ Ebü'l-Huseyn Müslim b. Haccâc Müslim, "İman", 1; Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizi, "İman", 4; Ebû Hâtim, Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân* (nşr. Şuayb el-Arnâvût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988, I, 390-391.

²⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 217.

kimlerin ve hangi fiilden dolayı ölüm cezasına çarptırılacağı bellidir. Onun burada yaptığı, böyle bir fikrin yanlışlığını ortaya koymak için oldukça mübalağalı bir ifade kullanarak işin vahametine dikkat çekmek ve sert bir dil ile reddetmektir.

Zikri geçen bu rivayetlerden hareketle, Ma'bed'in kader ile ilgili düşüncelerinin hicrî 68'den veya 73'den önceki bir tarih diliminde ortaya çıktığı söylenebilir. Yalnız bu fikrin başlangıcının, yukarıda da ifade edildiği üzere, hicrî 60 öncesi olarak tarihlendirilmesi pek mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki yukarıda zikri geçen tarihlerin, yani hicrî 60 ile 70 arasının, kader fikrinin ortaya çıkış tarihi olması kuvvetle muhtemeldir.

1.3. Vefatı

Ma'bed el-Cühenî'nin hicrî 80 veya 83 yılında öldürüldüğü şeklinde iki farklı görüş bulunmaktadır. H. 80 yılında Abdümelik b. Mervan (ö. 86/705) tarafından Şam'da öldürülüp asıldığını Ubeydullah b. Saîd b. Kesîr b. Ufeyr (ö. 271/885) iddia etmiştir. Yalnız Ubeydullah tenkit edilmiş birisidir. Halife b. Hayyât (ö. 240/854) ise hicrî 80'den sonra 90'dan önce öldüğü kanaatini taşımaktadır.²⁶ Onun ölüm tarihinin hicrî 80'den sonraki bir tarih olması daha doğru gözükmektedir. Zira Ma'bed, İbnü'l-Eş'as (ö. 85/704) isyanına katılmış birisidir. İbnü'l-Eş'as isyanı ise hicrî 81 yılında başlayıp 83 yılında son bulan bir hadisedir. Bu durumda h. 80 tarihinin doğru kabul edilmesi mümkün değildir. İsyanın bitimi ile yakalandığına göre onun ölüm tarihinin h. 83 veya daha sonraki bir tarih olması daha isabetlidir. Gerçi hicrî 83 tarihi de net bir tarih değildir. Çünkü onun isyanın bastırılmasından ne kadar süre sonra yakalandığı bilinmemektedir. Mâlik b. Dinâr'ın (ö. 131/748), onunla yaralı bir halde iken Mekke'de karşılaştım, demesinden hareketle isyanın bitiminden bir süre sonra yakalandığı söylenilebilir.²⁷ Yalnız buradan hareketle yine de bu sürenin ne kadar olduğu tespit edilemez. Üstelik ne kadar süre hapisteye kaldığı da bilinmemektedir. Bu işlerin belli bir süre alması kaçınılmazdır. Bu yüzden hicrî 83 tarihini de aslında kesin bir tarih kabul etmek mümkün görünmemektedir. Halife b. Hayyât'ı, ölüm tarihi olarak 80 sonrası 90 öncesi gibi bir tarih aralığı vermeye sevk eden şey bu olsa gerektir.

Ma'bed'in hangi yılda öldürüldüğünde ihtilaf olduğu gibi hangi sebepten öldürüldüğü de ihtilaflıdır. Bu konuda iki temel görüş vardır. Bunlardan birincisi, onun kader fikri sebebiyle öldürüldüğünü savunan görüştür. Bu fikri savunanlardan İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), *Şezeratü'z-zeheb* isimli eserinde h. 80 yılı olaylarını zikrederken, Ma'bed'in Abdümelik b. Mervân tarafından kader fikri sebebiyle asıldığını iddia etmiştir.²⁸ Ali Sami en-Neşşâr, her ne kadar kesin ifadeler kullanmamış olsa da, onun Haccac ile kadere dair yaptığı söylenen muhavere

²⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 248.

²⁷ Zehebî, *Târîh*, V, 104.

²⁸ Ebü'l-Fellâh Abdulhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men kezeb* (nşr. Mahmut el-Arnâvût, Abdulkadir el-Arnâvût), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986, I, 327.

hareketle farklı kader fikri sebebiyle öldürüldüğü izlenimini vermiştir.²⁹ Ma'bed el-Cühenî hakkında bir makale kaleme alan Abdulnasır Süt de aynı kanaati paylaşmaktadır.³⁰

Bu konuda ikinci görüş ise onun ölümünün kaderle ilgili düşüncesi sebebiyle değil de siyasi olduğunu savunan görüştür. Bu görüş sahiplerine göre, Ma'bed el-Cühenî İbnü'l-Eş'as isyanına bilfiil katılmış ama isyan başarısız olmuştur. İsyanın akabinde yakalan Ma'bed, isyana iştirak ettiği için de idam edilmiştir. Yani onun idamı dini değil siyasidir. Bu görüş diğerine göre daha isabetlidir. Zira Ma'bed'in kader düşüncesi yeni olmayıp aslında daha önce ortaya çıkmış bir düşüncedir. Ama bu düşünce esasında Emevîler için herhangi bir tehdit oluşturmamıştır. Onun kadere dair fikirlerinin ortaya çıkış tarihinin hicrî 60'lara kadar uzandığını daha önce belirtmiştik. İbnü'l-Eş'as isyanının başlangıç tarihi h. 81 olduğuna göre, her ikisi arasında çok büyük bir zaman farkı olduğu görülecektir. Bırakalım çıkış tarihini, bu fikirlerin toplum içerisinde neşv-ü nemâ bulduğunu esas alsak bile tarihin en az on yıl geriye götürülmesi gerekecektir. Bu durumda daha önce ortaya çıktığı hemen hemen kesin olan kader düşüncesinden dolayı Ma'bed'in idam edildiği iddiasını tutarlı kabul etmek pek isabetli olmasa gerektir. Böyle bir durumda Emevîler'in oldukça güçlü oldukları bir dönemde kendileri için tehlike arz etmekte olan kader fikrine uzun yıllar neden sabretmiş olabileceklerinin de izahı oldukça zordur. Ayrıca şu da var ki, o dönemde âlimler fikirleri sebebiyle cezalandırılmış olsa Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) de cezalandırılması gerekirdi.³¹ Ama böyle bir şey olmamıştır. Tüm bunlardan anlaşılıyor ki Ma'bed'in idamı kaderle ilgili farklı bir fikre sahip olmasından değil, tamamen siyasi sebeplerden kaynaklanmıştır. Yalnız onu isyana sürükleyen temel sebeplerin başında kaderle ilgili düşünceleri olabilir.

2. Güvenilirliği

Ma'bed el-Cühenî'nin güvenilirliği meselesine gelince, cerh ve tadil âlimleri arasında bu konuda bir fikir birliği yoktur. Onun hakkında bazıları olumlu, bazıları ise olumsuz değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kaynaklarda Yahya b. Main (ö. 233/848), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), İclî (ö. 261/875), Dârekutnî (ö. 385/995), Zehebî, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve Zirikli (ö. 1893/1976) onun hakkında olumlu kanaat belirtenler olarak görülmektedir. Yahya b. Main ve Ebû Hâtim er-Râzî onun sika birisi olduğuna işaret ederken,³² İclî (ö. 261/875) buna ilaveten yalancılıkla itham edilmediğine de vurgu yapmıştır.³³ Yalnız Ebû Hâtim er-Râzî bir taraftan onun güvenilir olduğunu ifade etmiş ama öbür taraftan mezhebinin kötü olduğuna işaret etmekten de geri durmamıştır. Dârekutnî ise onun hadisini

²⁹ Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefi*, I, 319.

³⁰ Süt, "İslâm Düşüncesinde İlk Muhalif: Ma'bed el-Cühenî", 177.

³¹ Öz, "Mab'ed el-Cühenî", 281.

³² İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 280.

³³ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah İclî, *Marifetü's-sikât* (nşr. Abdülalim Abdülazim el-Bestevî), Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985, II, 286.

doğru kabul etmiş ama o da Ebû Hâtim er-Râzî gibi mezhebinin kötü olduğuna işaret etmiştir.³⁴

Dipnotta işaret edildiği üzere, her ne kadar Mizzî ve İbn Hacer el-Askalânî Dârekutnî'nin bu değerlendirmesini nakletmişlerse de ona ait mevcut eserlerde böyle bir bilgiye ulaşılamamıştır. Aksine onun *ed-Duafa ve'l-metrûkîn* isimli eserinde, Ma'bed'in kaderi fikre sahip olduğu ile Humrân'dan (ö. 75/695) rivayetlerinin bulunduğu bilgisi mevcuttur.³⁵ Bu da gösteriyor ki aslında Dârekutnî onu kader fikri sebebiyle eleştirmekte ve işte bu yüzden de onu, zayıf râvileri ele aldığı eserinde zikretmektedir. Yalnız bu bilginin, bizim ulaşamadığımız veya onun bize kadar ulaşmayan eserlerinde bulunma ihtimali de vardır.

Zehebî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi, onun sadûk birisi olduğunu söylemiş ama öbür taraftan da kader fikrini ilk defa ortaya atarak kötü bir çığır açtığına vurgu yapmış ve onu eleştirmiştir. Ayrıca Hasan el-Basrî'nin insanları onun meclisinden men ettiğine ve onu sapık ve saptırıcı olarak tavsif ettiğine işaret etmiştir.³⁶ Aynı şekilde İbn Hacer el-Askalânî de Ma'bed'in hem sadûk olduğunu söylemiş hem de Basra'da ilk kader fikrini ortaya çıkardığı için bidatçi olduğunu belirtmiştir.³⁷ Onun güvenilir birisi olduğunu söyleyen bir diğer âlim de yirminci asır müelliflerinden olan Ziriklî'dir. Ziriklî meşhur eseri *el-A'lâm*'da Ma'bed'in tabiinden olduğunu belirttiikten sonra onun hadiste sika ve güvenilir birisi olduğunu zikretmiştir.³⁸ Hakkında olumlu görüş belirtenlerin, onun güvenilirliğine işaret etmelerine rağmen, kaderle ilgili fikrini eleştirmelerinden anlaşılıyor ki; Ma'bed el-Cühenî'nin münekkitlere göre en zayıf ve her zaman eleştiriye açık tarafı burasıdır.

Kaynaklarda onun hakkında olumsuz görüş beyan edenler arasında, Müslim b. Yesâr (ö. 100/719), Tavûs b. Keysân (ö. 106/725), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Buhârî, Ebû Zura' er-Râzî (ö. 264/878), Cûzcânî'nin (ö. 259/873) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) adı geçmektedir. Ebû Zura' er-Râzî onu *Esâmi'd-duafa ve men tüküllime fihi* isimli eserinde zikrederek, onun zayıf ve hakkında söz söylenmiş birisi olduğuna işaret etmiştir.³⁹ Diğer münekkitler ise onu daha çok kaderle ilgili düşünceleri sebebiyle eleştirmişlerdir. Müslim b. Yesâr onu Hristiyanların görüşlerini dillendirmekle eleştirmiş,⁴⁰ Tavûs b. Keysân ise onun sapık ve saptırıcı olduğunu bu yüzden ondan sakınılması gerektiğini söylemiştir.⁴¹ Benzer ifadeler

³⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 245; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 226.

³⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî, *ed-Duafa ve'l-metrûkîn*, Medîne: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1404/1983, III, 131.

³⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed Bicâvî), Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963 IV, 141.

³⁷ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Takribü't-Tehzîb* (nşr. Muhammed Avvame), Suriye: Dâru'r-reşid, 1406/1986, s. 539.

³⁸ Hayrüddin b. Mahmûd Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1422/2002, VII, 264.

³⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225-226.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), Riyâd: Daru'l-Hânî, 1422/2001, I, 500; Ukaylî, *ed-Duafa*, IV, 127.

⁴¹ Ebû'l-Hasan Eslem b. Sehl Bahşel, *Târîhu Vasıt* (nşr. Körsis Avvad), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406/1986, s. 150.

Hasan el-Basrî'den de nakledilmiştir.⁴² Buhârî onun Basra'da kader fikrini ilk ortaya atan kimse olduğunu vurgulamakla yetinmiştir.⁴³ Cûzcânî ise onu doğrudan doğruya kaderinin öncüsü olmakla eleştirmiştir.⁴⁴ İbnü'l-Cevzî ise iki Ma'bed'den söz etmiştir. Ona göre, onlardan birisi Basra'lıdır ve kaderi düşünceye sahiptir. Hasan el-Basri ondan sakınılmasını söylemiştir. İkincisi ise Kûfe'lidir ve güvenilirdir.⁴⁵ Bu şekilde biri Basra'lı diğeri Kûfe'li iki Ma'bed'den söz eden bir başka müellife rastlamış değiliz. Öyle zannediyoruz ki bu bir hatanın eseridir.

Malum olduğu üzere bidatçı bir râvinin rivayetinin kabul edilip edilmeyeceği tartışmalı bir konudur. Bidati ile küfre düşen ve yalan söyleyen birisinin rivayetine itibar edilmeyeceği açıktır. Ama bidati sebebiyle küfre düşmeyen bidatçinin durumu nedir? Böyle birisi hakkında ise ihtilaf söz konusudur. Ehli bidat olanların tüm rivayetlerini reddedenler olduğu gibi, onları belli şartlar dâhilinde kabul edenler de vardır. Kabul edenlerden bazıları bid'atçı râvinin yalancı olmamasını yeterli görürken, bazıları da buna ilaveten bidatinin propagandasını yapmama şartını ileri sürmüşlerdir.⁴⁶

Yukarıdaki bilgiler ışığında Ma'bed el-Cühenî'yi nasıl değerlendirmeliyiz? Anlaşılan o ki onun hakkında olumsuz değerlendirmede bulunanlar, onu bidatine davet etmesi sebebiyle eleştirmişler ve bu yüzden rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşmışlardır. Hadiste güvenilir olduğunu söyleyenler ise onun yalancı olmamasını, sika birisi olmasını esas almışlardır. Muhtemelen yapılan bu olumlu değerlendirmeler ona ait rivayetlerin bir kısmının mevcut kaynaklarda yer almasını sağlamıştır. Fakat öbür taraftan kaderle ilgili düşünceleri esas alınarak yapılan olumsuz değerlendirmeler ise rivayetlerinin az olmasına sebep olmuştur.

3. Rivayette Bulunduğu Kimseler

Ma'bed el-Cühenî her ne kadar daha çok kader fikri sebebiyle tanınmış olsa da aslında o sadece bu görüşü ile değil aynı zamanda adl ve emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münker görüşleriyle de bilinen birisidir. O bu düşünceleri ile Mutezile'yi oldukça etkilemiştir.⁴⁷ Aynı zamanda Basra'nın fakihlerinden birisi olan Ma'bed'in bir de hadisçi kimliği vardır. O hem hadis rivayet eden hem de kendisinden hadis rivayetinde bulunulan bir kişidir. Bu başlık altında onun rivayette bulunduğu

⁴² Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 217; Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-duafâ* (nşr. Adil Ahmet Abdulmevcud, Ali Muhammed), Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997, I, 131.

⁴³ Buhârî, *Kitâbü'd-Duafâ* (nşr. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim), Tâif: Mektebetü İbn Abbas, 1426/2005, s. 129; *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 399; *et-Târîhu'l-evsat*, I, 204.

⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, IV, 186; Moğultay b. Kılıç, *İkmalü Tehzîbi'l-kemâl*, XI, 283; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 226.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn* (nşr. Abdullah el-Kâdî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986, III, 129.

⁴⁶ Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, İstanbul: Elif Yayınları, 2015, s. 163-166; Abdussettar Abdulhamid el-Kudsi, "Râvinin Adaleti Problemi Açısından Ehl-i Bidatin Rivayetleri" (çev. Salahattin Polat), *Hadis Araştırmaları*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017, s. 66-83.

⁴⁷ Öz, "Mab'ed el-Cühenî", 282.

kimseler iki grup halinde incelenecektir. İlk önce, mürsel⁴⁸ olarak rivayette bulunduğu kimseler, ikinci olarak doğrudan doğruya rivayette buldukları ele alınacaktır.

Kaynaklar ilk grupta, Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), es-Sa'b b. Cessâme (ö. 25/646) ve İmrân b. Husayn'ı (ö. 52/672) zikreder.⁴⁹ Bu isimlerden Hz. Ömer, dipnottaki tüm kaynaklarda zikredilmiştir. Üstelik ilk devir kaynaklarından İbn Ebî Hâtim'in eserinde ismi zikredilen tek kişi vardır, o da Hz. Ömer'dir. Hicrî 6. asır âlimlerinden İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîh*'inde Hz. Ömer'le birlikte İmrân b. Husayn ile Hasan b. Ali (ö. 49/669) zikredilmiş ve bunlardan başka herhangi bir isim de verilmemiştir.⁵⁰ Yalnız Hasan b. Ali diğer kaynaklarda kendisinden irsal yapılanlar arasında zikredilmemiştir. Aksine bazı kaynaklarda Hasan b. Ali, Ma'bed'in doğrudan rivayette bulunduğu kişilerden birisi olarak verilmiştir.⁵¹ Öyle anlaşılıyor ki İbn Asâkir, bu ismi irsal yapılanlar arasında zikretmekle hata etmiştir. Kaldı ki İbn Asâkir'in eserindeki farklılık sadece bundan ibaret de değildir. Kendisinden irsal yapılanlar arasında olması gereken Hz. Osman, doğrudan rivayette bulunulan kişiler arasında zikredilmiştir.⁵² Bu iki ismin birbirine karışması ve bir yer değişikliğine uğramış olması kuvvetle muhtemeldir. Mizzî ile birlikte irsal yapılanların sayısı beşe çıkmıştır. Mizzî sonrası kaynaklar da genellikle aynı isimleri tekrar edegelmişlerdir. Anlaşılan ilk kaynaklarda irsal yapılanlar sadece bir iki kişi iken sonraki kaynaklarda bu sayı önce üçe daha sonra da beşe çıkmıştır.

İkinci grupta ise kaynaklarda genelde şu şahısların ismi zikredilmektedir: Muâviye (ö. 60/680),⁵³ İbn Abbas, İbn Ömer,⁵⁴ Hasan b. Ali,⁵⁵ Haris b. Abdullah el-Cühenî (?),⁵⁶ Humrân b. Ebân,⁵⁷ ve Yezîd b. Amira es-Seksekî (?).⁵⁸ Zikri geçen bu şahıslardan Ma'bed el-Cühenî doğrudan rivayette bulunmuştur. Bazı kaynaklarda doğrudan rivayette bulunanlar arasında ismi geçen İmrân b. Husayn'ın irsal

⁴⁸ Buradaki mürselden kasıt senesinde kopukluk olan hadistir. Zira mürsel, ilk üç asırda isnadında kopukluk olan her hadis için kullanılan bir kavramdır.

⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 280; İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 312; Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244; Zehebî, *el-Kâşif* (nşr. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatib), Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekafeti'l-İslâmiyye, Müessesetü Ulumi'l-Kur'an, 1413/1992, II, 279; Alâî, Ebû Saîd, Halil b. Keykeldî, *Câmiu't-tahsil* (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1407/1986 s. 283; İbn Kesîr, *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Şâdî b. Muhammed b. Salim), Merkezü'n-Nu'mân, 1432/2011 I, 86-87; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225; Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed Aynî, *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr* (nşr. Muhammed Hasan), Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006, III, 58.

⁵⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 312.

⁵¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86-87; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225.

⁵² Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244.

⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Tadîl*, VIII, 280.

⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 312; Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244; Zehebî, *Siyer*, IV, 185; *Târîh*, II, 1006; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86-87; *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 42; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225.

⁵⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86-87; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225.

⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 312; Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Tadîl*, VIII, 280; İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 312; Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244; Zehebî, *Siyer*, IV, 185; *Târîh*, II, 1006; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225.

⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 312; Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 244; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 279; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 225.

yapılanlar arasında olması daha doğru olsa gerektir. Çünkü kaynakların çoğu onu irsal yapılanlar arasında saymışlardır. Hem İbn Asâkir'in hem de Mizzî'nin eserlerinde durum bu iken⁵⁹ ne olduysa Zehebî ile birlikte bir değişikliğe uğramış ve doğrudan rivayette bulunulanlar arasına dâhil edilmiştir.⁶⁰ Tahminimiz o ki İbn Kesîr (ö. 774/1373) de *el-Bidâye ve'n-nihâye'de* ilk önce Zehebî'ye tabi olmuş⁶¹ fakat *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinde bu fikrinden vaz geçmiştir.⁶² İbn Hacer el-Askalânî ve Aynî (ö. 855/1451) ile birlikte tekrar irsal yapılanlar arasında sayılmaya başlanmıştır.⁶³

Ma'bed el-Cühenî'nin Ebû Zerr el-Gıfârî'den (ö. 32/653) de hadis rivayetlerinin olduğu iddia edilmiştir. Bu iddiayı ilk defa ortaya atan kişi Mutezile âlimlerinden ve aynı zamanda Ka'biyye fırkasının kurucusu olan Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) olsa gerektir. Ka'bi, Ma'bed'in rivayette bulunduğu iki kişinin ismini zikreder; birisi Muâviye diğeri de Ebû Zerr el-Gıfârî'dir.⁶⁴ Ali Sami en-Neşşâr bu bilgiyi olduğu gibi eserine almış ama bu iddianın ispatı veya reddi sadedinde herhangi bir şey söylememiştir.⁶⁵ Bu iddia hem Ma'bed el-Cühenî maddesini yazan Mustafa Öz hem de ona dair bir makale yazan Abdulnasır Süt tarafından da herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan olduğu gibi nakledilmiştir.⁶⁶ Fakat Ma'bed'in hayatını ele alan rical ve tabakat kitaplarında onun Ebû Zerr'den rivayeti olduğuna dair bir malumat yoktur.⁶⁷ Biz de çalışmamız esnasında onun Ebû Zerr'den yaptığı herhangi bir rivayete rastlamadık. Sanırız bu, Mutezile'nin Ma'bed'i hayatının çoğunu orada geçirdiği iddiasından hareketle Medine'li gösterme ve onu bir takım muhalif düşünceleri olan Ebû Zerr'in talebesi olarak kabul ettirme gayretlerinden kaynaklanmaktadır. Oysa onun Medine'de ne kadar kaldığı, gerçekten ömrünün çoğunu orada geçirip geçirmediği, Ebû Zerr'e talebelik yapıp yapmadığı ve en-Neşşâr'ın iddia ettiği gibi onunla birlikte Şam'a gidip gitmediği şüpheye mahal bırakmayacak şekilde kesin ve bilinen hususlar değildir. Bu iddialardan sadece onun Medine'de kalıp sonra Basra'ya göç ettiği kabul edilebilir niteliktedir. Yalnız onun Medine'de kalış süresine dair bir şey söylemek bir bilgi değil sadece bir tahmindir. Onun Ebû Zerr'in talebesi olduğu, onunla birlikte Şam'a gittiği ve onun muhalif fikirlerini devam ettirdiği iddiası ise oldukça zayıf bir iddiadır. Zira yukarıda da belirtildiği üzere Ma'bed'in doğumu için verilen en erken tarih h. 20 tarihidir. Genelde bu tarih zikredilmekle birlikte Josef Van Ess h. 20

⁵⁹ İbn Asâkir, *Tarih*, LIX, 312; Mizzî, *Tehzib*, XXVIII, 244.

⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, IV,185; *Tarih*, II, 1006.

⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 42.

⁶² İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86-87.

⁶³ İbn Hacer, *Tehzib*, I, 225; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, III, 58.

⁶⁴ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî Kâbî, *Zikru'l-Mu'tezile min makalâtü'l-İslamiyye (Fazlî'l-i'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile içerisinde)* (nşr. Fuad Seyyid), Dâru't-Tûnisîyye 1393/1974, s. 89.

⁶⁵ Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefi*, I, 317-318.

⁶⁶ Öz, "Ma'bed el-Cühenî", 282; Süt, "İslâm Düşüncesinde İlk Muhalif: Ma'bed el-Cühenî", 174.

⁶⁷ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1419/1988 I, 18; İbn Hacer, *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe* (nşr. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995, VII, 108; *Tehzib*, XII, 90-91.

yılından önce doğmuş olabileceğini de bir ihtimal olarak zikretmektedir. Bu durumda h. 20'lerde Şam bölgesine gittiği varsayılan Ebû Zerr'e Ma'bed'in talebe olması veya onunla birlikte Şam'a yolculuk yapması nasıl mümkün olacaktır? Onun doğum tarihini h. 10'lara kadar götürsek bile bunun olma ihtimali oldukça zayıf, hatta imkânsızdır. İşte bu yüzden Ma'bed'in Ebû Zerr el-Gıfârî ile hoca talebe ilişkisinin olduğu iddiası isabetli bir değerlendirme olarak gözükmemektedir.

4. Ma'bed'den Rivayette Bulunanlar

Yukarıda da ifade edildiği üzere Ma'bed hem hadis rivayet eden hem de kendisinden hadis rivayet edilen birisidir. Kaynaklar ondan önemli ve tanınmış bazı şahısların rivayette bulduklarını haber vermiştir. Burada konu iki alt başlık halinde işlenecektir. İlk önce ondan rivayette bulunan kişiler ele alınacak ve onların hayat hikâyelerine kısaca temas edilecektir. İkinci olarak ondan rivayette bulunup bulunmadığı kesin olarak bilinmeyen şahıslar incelenecektir.

4.1. Rivayetleri Kesin Olanlar

Birçok kaynakta Ma'bed el-Cühenî'den rivayette bulunan kişiler olarak şu şahısların ismi geçmektedir: Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Zeyd b. Rufey' (ö. 130/747), Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf (ö. 125/742), Abdullah b. Feyruz ed-Dânâc/ed-Dânâ (?), Avf el-A'rabî (ö. 146-147/763), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Mâlik b. Dînâr el-Basrî (ö. 131/748) ve Ebû İyas Muâviye b. Kurre el-Müzenî (ö. 113/731).⁶⁸ Ma'bed'in birçok sahâbî ile görüşüp onlardan rivayette bulunması ve ondan da Hasan el-Basrî, Katâde ve Mâlik b. Dinâr gibi, oldukça önemli kişilerin rivayetlerinin olması onun hadis rivayetiyle yakından ilgilendiğinin bir göstergesi olsa gerektir.

4.1.1. Hasan el-Basrî (ö. 110/728)

Ma'bed'den rivayeti olan Hasan el-Basrî İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip Basralı bir âlimdir. Tabiiinden olan Hasan el-Basrî, birçok sahâbî ile görüşme fırsatı elde etmiş hatta Hz. Ömer başta olmak üzere birçoğunun duasına mazhar olmuştur.⁶⁹ Onun yetiştirdiği talebelerden Mâlik b. Dinâr ile Katâde b. Diâme hem ondan hem de Ma'bed el-Cühenî'den rivayette bulunmuşlardır. Bu husus Hasan el-Basrî ile Ma'bed'in birbirlerine olan yakınlığını göstermesi açısından önemlidir.

Hasan el-Basrî'nin Ma'bed'den olan rivayetlerine gelince; Dârekutnî, Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Mansûr b. Zâzân, Hasan el-Basrî ve Ma'bed kanalıyla Allah Resûlü'nden namazda gülen kişinin hem abdesti hem de namazı iade etmesi ile ilgili mürsel bir hadis rivayet etmiştir.⁷⁰ Beyhakî de *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında bu rivayete

⁶⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 245; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 225.

⁶⁹ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 291.

⁷⁰ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî, *es-Sünen*, (nşr. Şuayb el-Arnâvût-Hasan Abdulmun'im Şelebî-Abdullatif Hırzullah-Ahmed Berhûm), Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1424/2004, I, 306-307.

işaret etmiştir.⁷¹ Bunun yanında İbn-i Ahî Mîmî'nin (ö. 390/1000) *Fevâidi*'nde Huzeyfe b. el-Yemân'ın bir mecusî ile evlendiğini nakleden haberin senedinde de Hasan el-Basrî vardır.⁷² Kaynaklarda tespit edilebilen rivayetler bunlardan ibarettir.

4.1.2. Zeyd b. Rufey' el-Cezerî (ö. 130/747)

Esmâ b. Hârice'nin mevlası olan Zeyd, vera sahibi ve aynı zamanda fakih birisidir. Bugün sınırlarımız içerisinde yer alan Cizre'ye nisbetle el-Cezerî denmiştir. Onun Ebû Ubeyde b. Abdullah b. Mesud ile Hızam b. Hakîm b. Hızam'dan rivayetleri vardır. Ondan da Ma'mer, Zeyd b. Ebû Enîse, Yahya b. Ebû'd-Dünya ve Mesûdî rivayette bulunmuştur.⁷³ Zehebî ile İbn Hacer onun rivayette bulunduğu kişilerden sadece Ebû Ubeyde'yi, ondan rivayeti olanlardan da Muhammed b. Hamza'yı zikretmekle yetinmişlerdir.⁷⁴ Oysa onun sadece yukarıda ismi zikredilenlerden değil aynı zamanda Enes b. Mâlik, Amr b. Şuayb, Zührî, Meymûn b. Mihrân, Harâm b. Muâviye, Ma'bed el-Cühenî, Avf b. Mâlik ve Saîd b. Cübeyr'den de rivayetlerinin olduğu görülmektedir. Ondan rivayette bulunanlar da az önce sayılanlardan ibaret değildir. Onların dışında Hammâd b. Amr el-Cezerî, Ebû Bekir el-Kaysî, Bükeyr b. Ebû Kesîr, Müslim b. Salim, el-Hakem b. Ebû Halid el-Fezarî, el-Abbas b. Abdurrahman, Hamza b. Ebû Hamza en-Nasîbî ve Hammâd b. Nufey' er-Rakkî de vardır. Yalnız sayılan bu isimlerden çoğu zayıf, metruk hatta yalancılardan oluşmaktadır.

Zeyd b. Rufey'in güvenilirliği hususunda ihtilaf edilmiştir. Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Dâvud (ö. 275/889), İbn Hibbân (ö. 354/965) ve İbn Şahin (ö. 385/996) onun güvenilir, Dârekutnî ile Nesâî (ö. 303/915) ise zayıf olduğu kanaatindedir.⁷⁵ İbn Adî (ö. 365/976) ondan sikanın değil, zayıfın rivayetinin problemli olduğunu iddia etmiştir.⁷⁶ Zehebî ise her fırsatta onun zayıflığına işaret etmiştir.⁷⁷ Zeyd b. Rufey' hicrî 130 yılında vefat etmiştir.⁷⁸

4.1.3. Avf el-A'rabî (ö. 146-147/763)

Hem Buhârî hem de Müslim'in eserlerinde rivayetleri bulunan Avf el-A'rabî hicrî 59 yılında doğmuştur. Tam ismi Ebû Sehl Avf b. Ebû Cemile el-Basrî'dir. Şiilikle

⁷¹ Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata), Mekke: Mektebetü Dâri'l-Baz, 1414/1994, I, 227.

⁷² Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullah İbn-i Ahî Mîmî, *Fevâidü İbn-i Ahî Mîmî ed-Dekkâk* (nşr. Nebil Sadettin Cerrâr), Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 1426/2005, s. 132.

⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 563; Kasım b. Kutluboğa, *es-Sikât*, (nşr. Şâdi b. Muhammed), Merkezü'n-Nu'mân, 1432/2011, IV, 376-377.

⁷⁴ Zehebî, *Mîzan*, II, 103; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzan*, (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2002, III, 555.

⁷⁵ Kasım b. Kutluboğa, *es-Sikât*, IV, 376-377; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 555.

⁷⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 161.

⁷⁷ Zehebî, *Mîzan*, II, 103; *el-Muğnî fi'd-Duafâ*, (nşr. Nureddin Itr), Haleb: Dâru'l-Meârif, 1391/1971, I, 247; *Dîvânü'd-duafâ* (nşr. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî), Mekke: Mektebetü'n-Nehdâ, 1413/1997, s. 151.

⁷⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Muhammed Abdülkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990, VII, 334.

ve kaderi olmakla itham edilmiş birisidir.⁷⁹ Avf el-A'rabî'nin Ebû'l-Aliye, Ebû Reca, Ebû Osman en-Nehdî, Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Ebû Nadre ve Zürâre b. Ebû Evfa ile isimleri burada zikredilmeyen daha birçok kişiden rivayetleri vardır. Şube, Sevrî, Mu'temir b. Süleyman, Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdullah b. Mübârek, Yezîd b. Hârûn ve Nadr b. Şümeyl başta olmak üzere birçok kişi de ondan rivayette bulunmuşlardır.⁸⁰

Avf el-A'rabî her ne kadar şîî ve kaderî olmakla itham edilmiş olsa da güvenilirliği konusunda pek bir ihtilaf söz konusu değildir. Yahya b. Main ile Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) onu sika olarak kabul etmişlerdir.⁸¹ İbn Şahin onun sika olduğunu söylemiş sonra da bu sözünü Ahmed b. Hanbel'den yaptığı bir nakille teyit etmiştir.⁸² Nesâî de onun sika olduğu kanaatindedir.⁸³ İbn Hibbân onu *es-Sikât* isimli eserinde zikretmiştir.⁸⁴ Dârekutnî de aynı kanaattedir.⁸⁵ Avf hicrî 146 veya 147 yılında vefat etmiştir.

4.1.4. Abdullah b. Feyrûz ed-Dânâc/ed-Dânâ (?)

Basralı olan Abdullah b. Feyrûz, Abdullah ed-Dânâc/ed-Dânâ olarak da tanınır. İsmindeki dâna kelimesi Farsça âlim anlamına gelmektedir. Tirmizî (ö. 279/892) hariç diğer *Kütüb-i sitte* müelliflerinin hepsi ondan rivayette bulunmuşlardır. Onun sahâbeden Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/712) rivayetleri vardır. Bunun yanında Ma'bed el-Cühenî, Süleyman b. Yesar, İkrime, Ebû Berze el-Esemî, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Ebû Sâsân Hudayn b. el-Münzir, Hallas b. Amr, Talk b. Habip, Ebû Rafi' es-Saiğ olarak da tanınan Nufey' b. Nafi'den de hadis almıştır. Onan rivayette bulunan râviler ise şunlardır; Hammâd b. Seleme, İsmail b. Uleyye, Katâde, Abdulaziz b. el-Muhtar, Hemmam b. Yahya, Abdullah b. Muhammed el-Adevî, Yusuf b. Atıyye ve Saîd b. Ebû Arûbe.⁸⁶ Yalnız rivayette bulduklarından Ebû Seleme, Ebû Râfi', İkrime ve Hudayn b. el-Münzir'in, ondan rivayette bulunanlardan da Abdulaziz b. el-Muhtar ile Saîd b. Ebû Arûbe'nin rivayetleri daha fazladır.

Abdullah ed-Dânâ'nın güvenilirliği hususunda bir ihtilaf bulunmamaktadır. Hem İclî hem de Ebû Zura' er-Râzî (ö. 264/878) onun sika olduğu kanaatindedirler.⁸⁷ Nesâî onunla ilgili "leyse bihi be'sün" ifadesini kullanmış,⁸⁸ İbn

⁷⁹ Zehebî, *Mizân*, III, 305; *Dîvânü'd-duafâ*, s. 310.

⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 15; Ebû'z-Zekeriyya Yahya b. Şeref Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-Lügat*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., II, 40.

⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 15.

⁸² Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şahin, *Târihu esmai's-sikât* (nşr. Subhi es-Sâmerrâî), Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1404/1984, s. 172.

⁸³ Zehebî, *Mizân*, III, 305; *el-Kâşif*, II, 101.

⁸⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, Haydarabâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973 VII, 296.

⁸⁵ Dârekutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn* (nşr. Boran Tannâvî, Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1406/1985, I, 283.

⁸⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XV, 437. Ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 167; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 136; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 359; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, II, 120.

⁸⁷ İclî, *es-Sikât*, s. 254; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 136.

⁸⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XV, 437.

Hibbân da sikalar içinde zikretmiştir.⁸⁹ Onun nerede ve hangi tarihte vefat ettiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır.

4.1.5. Muâviye b. Kurre (ö. 113/731)

Emevîler zamanında Basra kadılığı yapmış olan Ebû Vâsile İyas b. Muâviye'nin (ö. 122/740) babası olan Muâviye b. Kurre tabiindendir. el-Müzenî ve el-Basrî nisbeleri ile bilinir. Babası sahâbî Kurre b. İyas b. Hilal'dir. Babasıyla birlikte daha birçok sahâbîyi görme fırsatı elde etmiştir. Kendi ifadesine göre otuz sahâbî ile karşılaşmıştır. Cemel günü doğduğu rivayet edilen Muâviye b. Kurre, Basra'da tabînin ileri gelen âlimlerinden birisidir.⁹⁰

Muâviye'nin rivayette bulunduğu pek çok sahabî bulunmaktadır. Sayının çok olmasından dolayı sadece bazı isimler zikredilecektir. Onlardan bazıları şunlardır; babası Kurre b. İyas, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Muğaffel, İbn Ömer, Ebû Hureyre, Âiz b. Amr el-Müzenî, Ma'kıl b. Yesar el-Müzenî, Ebû Eyyüb el-Ensârî. Ondan rivayette bulunanların sayısı da oldukça fazladır. Hatta Mizzî bu sayıyı elli küsur olarak tespit etmiştir. Burada da önemli olduğunu düşündüğümüz bazılarını zikretmekle yetineceğiz. Oğlu İyas b. Muâviye, Şube, Katâde, Kurre b. Halit, Hammâd b. Zeyd, Avf el-A'rabî, Halid b. Ebû Kerîme, Zeyd el-Ammî, Matar el-Verrâk, Mansur b. Zâzân, Halid b. Meysera, Mualla b. Ziyad ve Salim b. Eslem ondan rivayeti olan bazı isimlerdir.⁹¹

Muâviye'nin güvenilirliği konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. İbn Sa'd (ö. 230/845), Yahya b. Main (ö. 233/848), İclî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî onu tevsik etmişlerdir.⁹² Yahya b. Main onun 113 senesinde 76 yaşında iken vefat ettiğini belirtmiştir.

4.1.6. Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf (ö. 125/742)

Abdurrahman b. Avf'ın (ö. 32/652) torunu olan Sa'd, Ebû İbrahim ve Ebû İshak künyeleri, el-Kureşî, ez-Zührî ve el-Medenî nisbeleri ile bilinir. Anne tarafından da Sa'd b. Ebû Vakkas'ın torunudur. Rivayetleri *Kütüb-i tisa'*da yer alan fakih bir kimsedir. Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 107/725) zamanında Medine kadılığı yapmıştır. Ali b. el-Medinî (ö. 234/849) onun hiçbir sahâbî ile karşılaşmadığını iddia etmiştir. Ahmed b. Hanbel ise Abdullah b. Ömer dışında herhangi bir sahâbî ile görüşmediğini savunmuştur.⁹³ Yalnız kaynaklarda onun Abdullah b. Ömer'i gördüğü, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Cafer'den rivayetlerinin olduğu bilgisi mevcuttur.⁹⁴ Üstelik onun Abdullah b. Cafer'den olan rivayeti Buhârî

⁸⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 39.

⁹⁰ Zehebî, *Târîh*, III, 315.

⁹¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 211-212. Ayrıca bkz. Zehebî, *Târîh*, III, 315; *Siyer*, V, 153-154.

⁹² Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 212-213; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 216-217.

⁹³ Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh* (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad: Dâru'l-Liva, 1406/1986, III, 1102.

⁹⁴ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-kemâl* (Çuneym Abbas Çuneym, Mecdî es-Seyyid Emîn), Kahire: el-Fârûkî'l-Hadîse, 1425/2004, III, 395; *Târîh*, III, 419.

ve Müslim başta olmak üzere birçok *Kütüb-i tis'a* müellifi tarafından da zikredilmiştir.⁹⁵ Tüm bunlara rağmen bu hususta yine de farklı görüşlerin olduğu bilinmelidir.

Sa'd b. İbrahim birçok kişiden hadis rivayet etmiştir. Onlardan bazıları şunlardır: Babası İbrahim b. Abdurrahman, dayıları İbrahim b. Sa'd ve Âmir b. Sa'd, Ebû Ümâme Esa'd b. Sehl, Hafs b. Âsım b. Ömer, Abdullah b. Cafer, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ka'b b. Mâlik, Humeyd b. Abdurrahman b. Avf, Hasan el-Basrî, Ma'bed el-Cühenî, Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Talha b. Abdullah b. Avf.⁹⁶

Ondan hadis rivayetinde bulunanlar da oldukça fazladır. Onlardan bazılarının isimleri şunlardır; oğlu İbrahim, kardeşi Salih b. İbrahim, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Muhammed b. Aclan, Eyyûb es-Sahtiyânî, Musa b. Ukbe, Hammâd b. Seleme ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî.⁹⁷

Sa'd b. İbrahim'in sika birisi olduğu hususunda hiçbir ihtilaf bulunmamaktadır. İbn Sa'd onun sika olduğunu ve çok hadis rivayet ettiğini söylemiştir.⁹⁸ İclî de aynı kanaattedir.⁹⁹ İbn Ebî Hâtim hem Ahmed b. Hanbel'in hem de Yahya b. Main'in onun hakkında sika dediklerini zikrettikten sonra babası Ebû Hâtim'in de sika kabul ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁰ İbn Hibbân da onu sikalar arasında zikretmiştir.¹⁰¹

Sa'd Medine'de vefat etmiştir.¹⁰² Bu hususta herhangi bir ihtilafa bulunmamaktadır. Fakat onun vefat tarihi ile ilgili ihtilaf vardır. İbn Sa'd onun yetmiş iki yaşında 127 senesinde vefat ettiğini söyler.¹⁰³ Halife b. Hayyât da 127 senesini tercih etmiştir.¹⁰⁴ Buhârî, 125, 126 ve 127 tarihlerini vermiş ama herhangi bir tercihte bulunmamıştır.¹⁰⁵ İbn Hibbân'ın onun vefat tarihiyle ilgili net bir karara varamadığı anlaşılmaktadır. *es-Sikât* isimli eserinde Sa'd'la ilgili ilk bilgi verdiği yerde 127 tarihini vermiştir.¹⁰⁶ Ama ikinci kez ele aldığı yerde ise 125 senesini tercih etmiş 126 ile 127 senelerinin de söylenildiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ *Meşâhiru ulemai'l-emsâr* isimli eserinde ise sadece 126 yılını tercih etmiştir.¹⁰⁸ İbn Hacer ise

⁹⁵ Buhârî, "Etime", 39, 45, 47; Müslim, "Eşribe", 147; Ebû Dâvûd, "Etime", 44; Tirmizî, "Etime", 37; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî İbn Mace, "Etime", 37; Dârimî, "Etime", 24; Ahmed b. Hanbel, I, 203.

⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, X, 241-242; Zehebi, *Târîh*, III, 419; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 463.

⁹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, X, 242-243.

⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 364.

⁹⁹ İclî, *es-Sikât*, s. 178.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 79.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 297-298.

¹⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 298.

¹⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 364.

¹⁰⁴ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât* (nşr. Ekrem Ziya el-Umerî), Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1387/1976, s. 453.

¹⁰⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 51.

¹⁰⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 298.

¹⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 375.

¹⁰⁸ İbn Hibbân, *Meşâhiru ulemai'l-emsâr* (nşr. Merzuk Ali İbrahim), el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991, s. 217.

Halife b. Hayyât'ın bir yerde 128 tarihini dahi verdiğini belirtmiş ve İbn Sa'd ile İbn Hibbân'ın 127 tarihine özellikle dikkat çekmiştir.¹⁰⁹ Bu da onun bu tarihi tercih ettiğinin bir işareti olsa gerektir.

4.1.7. Katâde b. Diâme (ö. 117/735)

Ebü'l-Hattâb künyesi ile bilinen Katâde Basra'lı tabîînlardan birisidir. Doğuştan âmâ olmasına rağmen hem Kur'an ilimlerinde hem fıkıhta hem de hadiste devrin önde gelenlerinden idi. Özellikle tefsir alanında uzmanlaşmış, ayrıca Arap dili, Câhiliye şiiri, Arap tarihi ve neseb ilminde devrinin önde gelen âlimi olmuştur.¹¹⁰

Hadisleri birçok temel hadis kaynaklarında yer alan Katâde b. Diâme, birçok kişiden rivayette bulunmuştur. Sahâbeden Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Sercis, tabîînden Hasan el-Basrî, Muâviye b. Kurre, Ata b. Ebû Rabâh, Salim b. Ebü'l-Ca'd ve Saîd b. Ebû Bürde bunların başında gelmektedir.¹¹¹ Ondandır hadis alanlar da hayli fazladır. Önemli isimlerden bazıları şunlardır; Ebân b. Yezîd, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Seleme, Saîd b. Ebû Arûbe ve Şu'be.¹¹²

Hafızasının güçlülüğü ile bilinen Katâde, güvenilir bir râvidir. Birçok âlim onun güvenilir olduğunu beyan etmiştir.¹¹³ Yalnız tedlis yapmakla tanınmıştır.¹¹⁴ Fakat bu durum yaşadığı dönemde yapılagelen bir şey olduğu için onun güvenilirliğini ihlal edecek bir durum kabul edilmemiştir. Katâde 117 senesinde Vâsıt'ta vefat etmiştir. Yalnız vefat tarihi konusunda farklı tarihler de vardır.¹¹⁵

4.1.8. Mâlik b. Dinâr el-Basrî (ö. 131/748)

Ebü Yahya künyeli Mâlik b. Dinâr, Basra'lı tâbîîlerdendir. O ilk zahitlerden birisidir. Geçimini Mushaf yazarak temin eden Mâlik'in sahâbeden Enes b. Mâlik'ten rivayetleri vardır. Bunun yanında Hasan el-Basrî, Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Sîrin, Kasım b. Muhammed ve Salim b. Abdullah'tan da rivayetleri bulunmaktadır. Ondandır rivayette bulunanlar ise şunlardır; Ebân b. Yezîd, Serî b. Yahya, Abdullah b. Şuzeb, Cafer b. Süleyman, Abdülaziz b. Abdussamed, Abdüsselam b. Harb ve kardeşi Osman b. Dinâr.¹¹⁶

Mâlik b. Dinâr güvenilir bir kişidir. İbn Sa'd onun hakkında, sikadır ama hadisi azdır, demiştir.¹¹⁷ İbn Hibbân onu *es-Sikat* isimli eserinde zikretmiş,¹¹⁸ Nevevî

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 464.

¹¹⁰ Abdülhamit Birışık, "Katâde b. Diâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 22.

¹¹¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 499-504.

¹¹² Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 504-506.

¹¹³ Zehebî, *Târîh*, III, 301; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 355; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, II, 475.

¹¹⁴ Ebû Zur'a Ahmed b. Abdurrahîm İbnü'l-İrâkî, *Müdekkisîn* (nşr. Rifat Fevzî, Hüseyin Hammâd), el-Mansûra: Dâru'l-Vefa, 1415/1995, s. 79.

¹¹⁵ Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, II, 475-476.

¹¹⁶ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat*, II, 80. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mizzî, *Tehzîb*, XXVII, 135-137; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 14-15.

¹¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 180.

¹¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikat*, V, 383.

de sika olduğunu söylemiştir.¹¹⁹ Nesâî'nin de onu sika kabul ettiğini çeşitli eserler haber vermektedir.¹²⁰

Mâlik'in vefat tarihi kaynaklarda genelde 131 olarak geçer. Halife b. Hayyât 130 veya 131'de ölmüş olabileceğini söyler.¹²¹ Yalnız İbn Hibbân 131 senesinden önce öldüğü kanaatindedir. Çünkü ona göre o taundan önce ölmüştür ve taun da 131 yılından öncedir.¹²² Onun ölümüyle ilgili burada zikredilenlerin dışında farklı tarihler de verilmiştir.¹²³

Ma'bed el-Cühenî'den rivayeti olanlar incelendiğinde hepsinin Ma'bed ile aynı dönemde yaşamış kimseler olup onunla görüşmelerinin mümkün olduğu görülmektedir. Tarihî açıdan bir sıkıntı olmadığı gibi yaşadıkları bölge ile ilgili de bir problem yoktur. Çünkü onların çoğunluğu Basra'lıdır. İçlerinden sadece Zeyd b. Rufey' ile Sa'd b. İbrahim Basralı değildir. Zeyd Cizreli, Sa'd ise Medine'lidir. Bu durum Ma'bed'in hayatını nerede geçirdiğine dair önemli bir ipucu vermektedir. Diğer bir husus, Zeyd b. Rufey' hariç diğerlerinin güvenilirliği ile ilgili hemen hemen hiçbir tartışma olmamasıdır. Zeyd hakkında ise ihtilaf edilmiştir. Fakat o da tamamen güvenilmez birisi değildir. Ma'bed'den nakilde bulunanların güvenilir olması aslında onun da güvenilir birisi olduğuna bir delildir.

4.2. Rivayetleri İhtilafı Olanlar

Ali Sami en-Neşşâr, Ka'bî ile Kâdı Abdulcebbâr'ı (ö. 415/1025) kaynak göstererek Ma'bed el-Cühenî'den rivayette bulunan kişiler olarak şunları saymıştır: Mâlik b. Dinâr, Ebü't-Teyyâh Yezîd b. Humeyd (ö. 75/695) ve İbrahim b. Sa'd (ö. 183/799).¹²⁴ Bunlardan Mâlik b. Dinâr'la ilgili bir problem yoktur. Zira o diğer kaynaklarda da zikredilmiş birisidir. Yani onun Ma'bed'den rivayeti konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Yalnız kaynaklarda diğer iki isme, Ebü't-Teyyâh Yezîd b. Humeyd ile İbrahim b. Sa'd'a yer verilmemiştir.

Bu iki isimden İbrahim b. Sa'd'ın Ma'bed el-Cühenî'den rivayette bulunması zaten mümkün değildir. Çünkü İbrahim'in doğum tarihi kaynaklarda genellikle hicrî 110 olarak verilmiştir ki bu da Ma'bed'in vefatından yaklaşık otuz yıl sonrasına tekâbülmektedir. Haliyle Ma'bed'den otuz yıl sonra doğmuş olan birisinin ondan rivayette bulunması düşünülemez. Arada bir râvinin daha bulunması durumunda ancak bir rivayeti olabileceğinden söz edilebilir. Bu ise doğrudan Ma'bed'den yapılmış bir rivayet olarak değerlendirilemez. Anlaşılan o ki İbrahim b. Sa'd isminde bir yanlışlık söz konusudur.

İbrahim b. Sa'd isminde hata olabileceği gibi Abdurrahman b. Avf'ın torunlarından olan Sa'd b. İbrahim ile karıştırılma ihtimali de vardır. Bu olasılık

¹¹⁹ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat*, II, 80.

¹²⁰ Zehebî, *Dîvânü'd-duafâ*, s. 334; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 15; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, III, 8.

¹²¹ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 370.

¹²² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 383.

¹²³ Mizzî, *Tehzîb*, XXVII, 137; Zehebî, *Târîh*, III, 491.

¹²⁴ Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefî*, I, 318.

oldukça kuvvetlidir. Zira yukarıda zikrettiğimiz gibi Ma'bed el-Cühenî'den rivayette bulunanlar arasında yer alan râvilerden birisi de Sa'd b. İbrahim'dir. Sa'd'ın Ma'bed'den rivayetinin olduğuna birçok müellif işaret etmiştir.¹²⁵ Üstelik Ma'bed el-Cühenî'nin Muâviye'den rivayet ettiği, birçok kaynakta yer alan ve onun en kuvvetli rivayetlerinden birisi olan; "Allah kimin hakkında hayır murat ederse onu dinde fakih kılar. Şüphesiz bu dünya malı tatlıdır ve çekicidir. Kim onu hakkıyla elde ederse o mal, o kişi için bereketlenir. Birbirinizi övmekten sakının. Zira bu bir nevi öldürmektir"¹²⁶ rivayetini Ma'bed'den Sa'd b. İbrahim, ondan da İbrahim b. Sa'd rivayet etmiştir. Ama hiçbir kaynakta İbrahim b. Sa'd'ın doğrudan Ma'bed'den bir rivayeti yoktur. Öyle anlaşılıyor ki baba ve oğul olan bu iki isim birbiriyle karıştırılmıştır.

en-Neşşâr'ın işaret ettiği bir diğer isim Ebü't-Teyyâh Yezîd b. Humejd'dir. O münekkitler tarafından güvenilir olarak tavsif edilmiş birisidir.¹²⁷ Yalnız Yezîd b. Humejd'in rivayette bulunduğu kişiler arasında Ma'bed el-Cühenî'nin ismi genellikle kaynaklarda geçmemektedir.¹²⁸ Ma'bed'i sadece Dârekutnî *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* adlı eserinde zikretmiştir.¹²⁹ Dârekutnî'yi buna sevk eden şey Yezîd b. Humejd'in şu rivayeti olsa gerektir: " Muâviye şöyle der; sizler bir namaz kılıyorsunuz. Biz Allah Resûlü ile beraber olduk ama Onun bu namazı kıldığını görmedik. Üstelik onu yasakladı da."¹³⁰ Bu rivayetin Yezîd b. Humejd'den sonraki râvileri Humrân b. Ebân ve Muâviye'dir. Hem Buhârî'de hem de Ahmed b. Hanbel'de bulunan rivayet zinciri bu şekildedir. Yani Yezîd'in rivayeti aldığı kimse aslında Humrân b. Ebân'dır. Fakat *Kütüb-i tisa'* dışındaki bazı kaynaklarda Humrân'ın yerine Ma'bed el-Cühenî'nin ismi geçmiştir. O kaynaklar Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'i,¹³¹ Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebir*'i¹³² ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sıdır.¹³³ Her üç kaynakta da hadisi

¹²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 246; Zehebî, *Târîh*, II, 1006; Siyer, IV, 185; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, I, 86; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 226.

¹²⁶ İbn Mace, "Edeb", 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 92-93. İbn Mace'nin Edeb kitabında hadisin sadece "birbirinizi övmekten sakının. Zira bu bir nevi öldürmektir" kısmı yer almaktadır. "Allah kimin hakkında hayır murat ederse onu dinde fakih kılar." kısmını ise *Mukaddime*'de farklı bir rivayetin bir parçası olarak zikretmiştir. Bkz. İbn Mace, "Mukaddime", 17.

¹²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 177; İclî, *es-Sikât*, s. 478; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 546; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 256; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 534; Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986, I, 314; Zehebî, *Târîh*, III, 563; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, II, 323-324; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 320-321; *Takrîb*, s. 600; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, III, 231-232.

¹²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 256; Mizzî, *Tehzîb*, XXXII, 109-112; Zehebî, *Siyer*, V, 251-252; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, II, 323-324; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 320-321; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, III, 231-232;

¹²⁹ Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, IV, 2227.

¹³⁰ Buhârî, "Mevakitu's-salat", 31; "Eshâbü'n-Nebî", 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 99-100.

¹³¹ Süleyman b. Dâvûd Tayâlisî Ebû Dâvûd, *Müsned* (nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Hicr, 1419/1999 II, 308.

¹³² Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Humejdî b. Abdülmecid es-Selefi), Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, XIX, 350.

¹³³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 635. Tayâlisî, Taberânî ve Beyhakî'deki lafızlar Buhârî ve Ahmed b. Hanbel'deki lafızlardan çok az farklılık içermektedir.

Muâviye'den birkaç lafız farklılığı ile rivayet eden Ma'bed'dir. Oysa birçok rivayette Ma'bed'in yerinde Humrân b. Ebân vardır. Anlaşıyor ki burada bir problem vardır. Bu problemi gidermeye çalışan müelliflerden Beyhakî ile İbn Hacer, Ebü't-Teyyâh'ın hadisi her ikisinden de duymuş olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır.¹³⁴ Yani bu değerlendirmeye göre Ebü't-Teyyâh hadisi hem Humrân'dan hem de Ma'bed'den işitmiş ve her ikisinden de rivayet etmiştir. Bu hususta Aynî de Beyhakî ve İbn Hacer'le aynı görüştedir.¹³⁵

Yalnız böyle bir ihtimalden söz etmesine rağmen İbn Hacer, Buhârî'nin tarihinin daha doğru ve tercihe şayan olduğunu belirtme ihtiyacı duymuştur.¹³⁶ Bu da onun Humrân rivayetini tercih ettiğini gösterir. Açıkçası böyle bir ihtimal hiç de uzak değildir. Fakat Humrân'ın yerine yanlışlıkla Ma'bed'in isminin yazılma ihtimalini de göz ardı edemeyiz. Bizi böyle düşünmeye sevk eden şey, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, kaynaklarda Ma'bed'den rivayeti olanlar arasında Ebü't-Teyyâh Yezîd b. Humejd'in geçmemesidir. Elimizde sadece bir rivayet var ve bunun üzerinden değerlendirme yapmak zorundayız. Ayrıca her iki rivayet karşılaştırıldığında kuvvetli olanın Humrân rivayeti olduğu da hemen görülecektir. Ma'bed'in yer aldığı rivayetin iki tariki bulunmaktadır. Bunlardan birisinde Ebû Dâvud et-Tayâlisî diğesinde de Osman b. Ömer (ö. 209/824) yer almaktadır. Ebû Dâvud et-Tayâlisî rivayeti kendi eseri olan *Müsned*'de geçmiştir. Aynı rivayet Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında da vardır. Yalnız Ebû Dâvud et-Tayâlisî her ne kadar sika ve mutkin olsa da hadiste hata yapabilen birisidir. İbrahim b. Saîd el-Cevheri (ö. 247/862), biraz mübalağalı bir şekilde de olsa, onun bin hadiste hata yaptığını iddia etmiştir.¹³⁷ Ebû Hâtim er-Râzî de onun çok hata yaptığını söyleyenlerden birisidir.¹³⁸ Zehebî'ye göre onun hataları hıfzına fazla güvenmesinden kaynaklanmaktadır.¹³⁹ Bu yüzden bu rivayetin de onun hatalarından biri olma ihtimali vardır.

Osman b. Ömer rivayetinin ise diğer rivayete göre daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Şayet Ebü't-Teyyâh'ın Ma'bed'den rivayeti olduğu ispatlanacaksa herhalde bu Osman b. Ömer rivayeti esas alınarak yapılabilir. Çünkü et-Tayâlisî'nin rivayetinde maalesef bir şüphe vardır. Bu durumda onun kuvvetli bir delil olması mümkün değildir.

Sonuç

Ma'bed el-Cühenî hem kendi asrında hem de sonraki asırlarda etkili olmuş önemli bir şahsiyettir. Birçok sahâbeyi görme şansını elde etmiş ve onlardan bir

¹³⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 635.

¹³⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001, V, 119.

¹³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1407/1986, II, 74.

¹³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 275; Zehebî, *Mizân*, II, 203-204; Zehebî, *el-Muğnî*, I, 279; Zehebî, *Zikru esmâi men tüküllime fihi ve hüve müvessak* (nşr. Mahmud Şekûr Meyâdinî), Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986, s. 92; *el-Kâşif*, I, 59; *Târîh*, V, 84; İbn Hacer, *Tehzib*, IV, 184-185.

¹³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 113; Zehebî, *Mizân*, II, 203-204; *el-Muğnî*, I, 279.

¹³⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 257.

takım rivayetlerde bulunmuş birisidir. Onun tabiünden de rivayetleri vardır. Hayatı hakkında mevcut kaynaklarda çok fazla bir bilginin bulunmaması, eserlerde bulunan bilgilerin de genellikle tekrar niteliğinde olması bazı noktaların maalesef karanlık kalmasına sebep olmaktadır. Bu yüzden eldeki mevcut bilgiler ışığında oluşturulmaya çalışılan bir hayat hikâyesinin bir takım eksiklikleri ve ihtimalleri içinde barındırıyor olması kaçınılmazdır.

Ma'bed el-Cühenî'nin nerede doğduğu ve hayatını nerelerde geçirdiği tam olarak belirlenememiş olsa da onun kaynaklarda genellikle el-Basrî nisbesi ile tavsif edilmesi ve ondan rivayetleri olan râvilerin ekserisinin Basra'lı olması ömrünün çoğunu orada geçirdiğini göstermektedir. Bununla birlikte birçok yere gidip geldiğini, kısa süreli de olsa oralarda kaldığı söylenebilir.

O hem yaşadığı asırda hem de sonraki asırlarda adından sıkça söz edilmiş birisidir. Özellikle kader konusundaki fikri onun daha fazla tanınmasına ve daha sonra ortaya çıkacak olan Mutezile'nin kadere dair fikrinin oluşmasına etki etmiştir. Kaderle ilgili düşüncesi aslında çok erken dönemlerde ortaya çıkmış bir düşünce olmasına rağmen, bazı grupların onu kabulü ve genelin ona vakıf olması herhalde idamını takip olsa gerektir. İdamına asıl sebep yönetime isyan olsa da sonraki bazı mezhepler tarafından onun kader fikri sebebiyle idam edildiği propagandasının yapılmış olması muhtemelen tanınırlığının artmasına bir sebep teşkil etmiştir.

Ma'bed el-Cühenî hem hadis rivayet etmiş, hem bazı fikhî meselelerde görüşünü beyan etmiş, hem itikadî konularda söz söylemiş hem de bir takım siyasi faaliyetler içinde bulunmuş oldukça aktif birisidir. Hadis münekkitleri onun güvenilir olup olmadığı konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Zira özünde doğru ve yalan söylemeyen birisi olması onun bazı münekkitler tarafından güvenilir olarak kabul edilmesine sebep teşkil etmiştir. Ama öbür taraftan kaderle ilgili düşünceleri sebebi ile bidat ehlinde sayılmış ve bu yüzden de tenkide uğramıştır.

Birçok sahâbî ile görüşme fırsatı elde edip onlardan rivayette bulunan ve bazılarında da mürsel rivayetleri olan Ma'bed el-Cühenî'den rivayette bulunan bazı meşhur şahsiyetler vardır. Bu, aslında onun hadis rivayetine verdiği değeri gösteren bir durumdur. Anlaşılan şu ki o, hem öğrenmeye hem de bilgisini aktarmaya gayret etmiştir. Fakat onun ehli bidatten olması, rivayetlerine hep ihtiyatlı yaklaşılmamasına sebep olmuş ve bu yüzden olsa gerek kaynaklarda çok fazla rivayetine rastlanılamamıştır.

Ma'bed el-Cühenî ile ondan rivayette bulunan râviler arasında herhangi bir inkıta bulunmamaktadır. Çünkü aynı dönemde yaşamışlar ve üstelik çoğunluğu ile aynı bölgede hayat sürmüşlerdir. Ayrıca ondan rivayeti olanların güvenilirlikleri hususunda da bir râvî dışında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Tüm bunlar ondan yapılan rivayetlerdeki muhtemel inkıta şüphelerini izale etmekte ve rivayetlere karşı bir güven oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Marifetü'r-Ricâl*, I-III, (nşr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), Riyad: Dâru'l-hânî, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1992/1413.
- Alâî, Ebû Saîd, Halil b. Keykeldî, *Câmiu't-tahsîl* (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1986.
- Aynî, Ebû Muhammed, Mahmud b. Ahmed, *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*, I-III, (nşr. Muhammed Hasan), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Bâcî, Ebü'l-Velid, Süleyman b. Halef, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I-III, (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad: Dâru'l-Liva, 1406/1986.
- Bahşel, Ebü'l-Hasan, Eslem b. Sehl, *Tarîhu Vâsıt* (nşr. Korkis Avvâd), Beyrut: Alemü'l-kütüb, 1406/1986.
- Beyhakî, Ebû Bekir, Ahmed b. el-Huseyn, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, (nşr. Muhammed Abdulkadir Ata), Mekke: Mektebetü Dâri'l-Baz, 1414/1994.
- Birişik, Abdülhamit, "Katâde b. Diâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 22-23.
- Buhârî, Ebû Abdullah, Muhammed b. İsmail, *Kitabü'd-duafâ*, (nşr. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim), Taif: Mektebetü İbn Abbas, 1426/2005.
- Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, Haydarabad: Dâiratü'l-Mearifi'l-Osmâniyye, , ts.
- Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I-II, (nşr. Mahmud İbrahim Zâyid), Haleb: Dâru'l-Va'y, 1397/1977.
- Cengiz, Lütfü, "Emevîler Döneminde Kader Problemi", *Marife Dergisi*, 1/2, 107-127.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan, Ali b. Ömer, *ed-Duafa ve'l-metrûkîn*, I-III, Medine: Mecelletü'l-Camiati'l-İslamiyye, 1404/1983.
- Dârekutnî, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, I-IV, (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkadir), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- Dârekutnî, *es-Sünen*, I-V, (nşr. Şuayb el-Arnâvût-Hasan Abdulmun'im Şelebî-Abdullatif Hırzullah-Ahmed Berhûm), Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârekutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn*, I-II, (nşr. Boran Tannâvî-Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1406/1985.
- Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdirrahmân, *es-Sünen*, I-II, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-V, İstanbul: Dâru Sahnûn/ Çağrı Yayınları, 1413/11997.
- Ess, Josef Van, "Ma'bad b. Abd Allah b. Ukaym al-Djuhani", *The Encyclppaedia of Islam*, (Nev Edition), vol.5, Leiden 1979.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr, *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziya el-Umerî), Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1397/1976.
- İbn Adî, Ebû Ahmed, Abdullah b. Adî el-Cürçânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, I-IX, (nşr. Adil Ahmet Abdulmevcud-Ali Muhammed), Beyrut: el-Kütübü'l-ilmîyye, 1418/1997.
- İbn Ahi Mîmî, Ebü'l-Hüseyin, Muhammed b. Abdullah, *Fevâidü İbn-i Ahî Mîmî ed-Dekkâk* (nşr. Nebil Sadettin Cerrâr), Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, 1426/2005.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım, Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu Dimeşk*, I-LXXX, (nşr. Amr b. Garamel-Amrî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2001.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, I-X, (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Kahire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1407/1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I-VIII, (nşr. Adil Ahmet Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb* (nşr. Muhammed Avvame), Dâru'r-reşîd, 1406/1986.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Matbaatü Dâirati'l-Mearif, 1326.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed, Ali b. Ahmed, *Cemheratü ensâbi'l-Arab*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1933.
- İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, I-IX, Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, I-XVIII, (nşr. Şuayb el-Arnâvût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* (nşr. Merzuk-Ali İbrahim), el-Mansûra: Dâru'l-Vefa, 1411/1991.
- İbn Kesîr, *et-Tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dîl* (nşr. Şâdî b. Muhammed b. Salim), I-IV, Merkezü'n-Nu'man, 1432/2011.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, (nşr. Alî Şîrî), Beyrut: Dâru İhyâü't-Turâsi'l-Arabî, 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen*, I-II, İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullâh, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-VIII, (nşr. Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Şahin, Ebü Hafis, Ömer b. Ahmed, *Târihu esmâi's-sikât* (nşr. Subhi es-Sâmerrâî), Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, Abdurrahman b. Ali, *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, I-III, (nşr. Abdullâh el-Kâdî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Fellâh, Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men kezeb*, I-XI, (nşr. Mahmut el-Arnâvût-Abdulkadir el-Arnâvût), Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-İrâkî, Ebü Zur'a, Ahmed b. Abdurrahîm, *el-Müdellesîn* (nşr. Rifat Fevzî-Hüseyn Hammâd), el-Mansûra: Dâru'l-Vefa, 1415/1995.
- İclî, Ebü'l-Hasen, Ahmed b. Abdullâh, *Marifetü's-sikat*, I-II, (nşr. Abdülalim Abdülazim el-Bestevî), Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
- Ka'bî, Ebü'l-Kasım, Abdullâh b. Ahmed el-Belhî, *Zikru'l-Mu'tezile min makâlâtü'l-İslâmiyye* (Fazlû'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile içerisinde) (nşr. Fuad Seyyid), ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1394/1974.
- Kasım b. Kutluboğa, Ebü'l-Fida, *es-Sikât*, I-IX, (nşr. Şâdî b. Muhammed), Merkezü'n-Numan, 1432/2011.
- Kudsî, Abdüsettar Abdulhamid, *Râvinin Adaleti Problemi Açısından Ehl-i Bidatin Rivayetleri* (çev. Salahattin Polat), Hadis Araştırmaları, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Kutlay, Halil İbrahim, *Hadiste Sened Tenkidi*, İstanbul: Elif Yayınları, 2015.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc, Yusuf b. Zekî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XXXV, (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebü Abdullâh, *İkmâlü Tehzîbü'l-kemâl*, I-XII, (nşr. Ebü Abdurrahman Adil b. Hüseyin-Ebü Muhammed Üsame b. İbrahim), el-Fârûkü'l-Hadîse, 1422/2001.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn, Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-III, İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Neşşâr, Ali Samî, *Neşetü'l-fikri'l-felsefî fî'l-İslâm*, I-III, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1416/1996.
- Nevevî, Ebü'z-Zekeriyya, Yahya b. Şeref, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Öz, Mustafa, "Ma'bed el-Cühenî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, 281-282.
- Süt, Abdunasır, *İslam Düşüncesinde İlk Muhâlif: Ma'bed el-Cühenî (ö.83/702)*, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (2010), 169-182.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I-XXV, (nşr. Humeydî b. Abdülmecid es-Selefi), Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tayâlisî, Ebü Dâvud, Süleyman b. Dâvud, *el-Müsned*, I-IV, (nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî), Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebü İsâ, Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, I-V, İstanbul: Dâru Sahnûn/Çağrı Yayınları, 1413/1992.

- Ukaylî, Ebû Ca'fer, Muhammed b. Amr, *Kitabü'd-Duafâi'l-kebîr*, I-IV, (nşr. Abdulmu'tî Emin Kalacî), Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Uludağ, Süleyman, *Hasan-ı Basrî, TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 291-293.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *el-Kâşif* (nşr. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb), Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Cidde: Müessesetü Ulumi'l-Kur'an, 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, I-II, (nşr. Nureddin Itr), Haleb: Dâru'l-Meârif, 1391/1971.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, I-IV, (nşr. Ali Muhammed Bicâvî), Beyrut: Dâru'l-Marife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed, *Dîvânü'd-duafâ* (nşr. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî), Mekke: Mektebetü'n-Nehda, 1387/1967.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Târîhu'l-İslâm*, I-IV, (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Tezhîbü Tehzîbi'l-kemâl*, I-XII, (nşr. Ğuneym Abbas Ğuneym-Mecdî es-Seyyid Emîn), Kahire: el-Fârûkü'l-Hadîse, 1425/2004.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Tezkiratü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Zikru esmai men tüküllime fihi ve hüve müvessak* (nşr. Mahmud Şekûr Meyâdinî), Mektebetü'l-Menar, 1406/1986.
- Ziriklî, Hayrüddin b. Mahmûd, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1422/2002.